

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV VÄST RAPPORT 2000:23

ARKEOLOGISK FÖRUNTERSÖKNING

Nybyggnation i kvarteren Gamla Latin och Jungfrustigen i Göteborg

Västergötland, Göteborg, kvarteren Gamla Latin
och Jungfrustigen, RAÄ 216

Kenneth Svensson

UV VÄST RAPPORT 2000:23
ARKEOLOGISK FÖRUNDESRÖKNING

Nybyggnation i kvarteren Gamla Latin och Jungfrustigen i Göteborg

Västergötland, Göteborg, kvarteren Gamla Latin
och Jungfrustigen, RAÄ 216
Kenneth Svensson

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV Väst
Nygatan 11,
434 23 Kungsbacka
Tel. 0300-339 00
Fax 0300-339 01
www.raa.se

© 2000 Riksantikvarieämbetet
UV Väst Rapport 2000:23
ISSN 1404-2029

Bildredigering Kenneth Svensson
Foto Kenneth Svensson
Layout Lena Troedson
Omslagsbild 1795 års karta med undersökningsområdet markerat.
Tryck/Utskrift Pennon, Göteborg, 2000

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, 801 82 Gävle. Dnr L1999/3.

Innehåll

Inledning 7

Syfte 7

Historik 7

Genomförande 8

Schakt 1 8

Schakt 2 9

Schakt 3 11

Schakt 4 11

Schakt 5 13

Schakt 6 13

Schakt 7 14

Schakt 8 14

Schakt 9 14

Schakt 10 14

Resultat 16

Referenser 18

Administrativa uppgifter 19

Figurförteckning 20

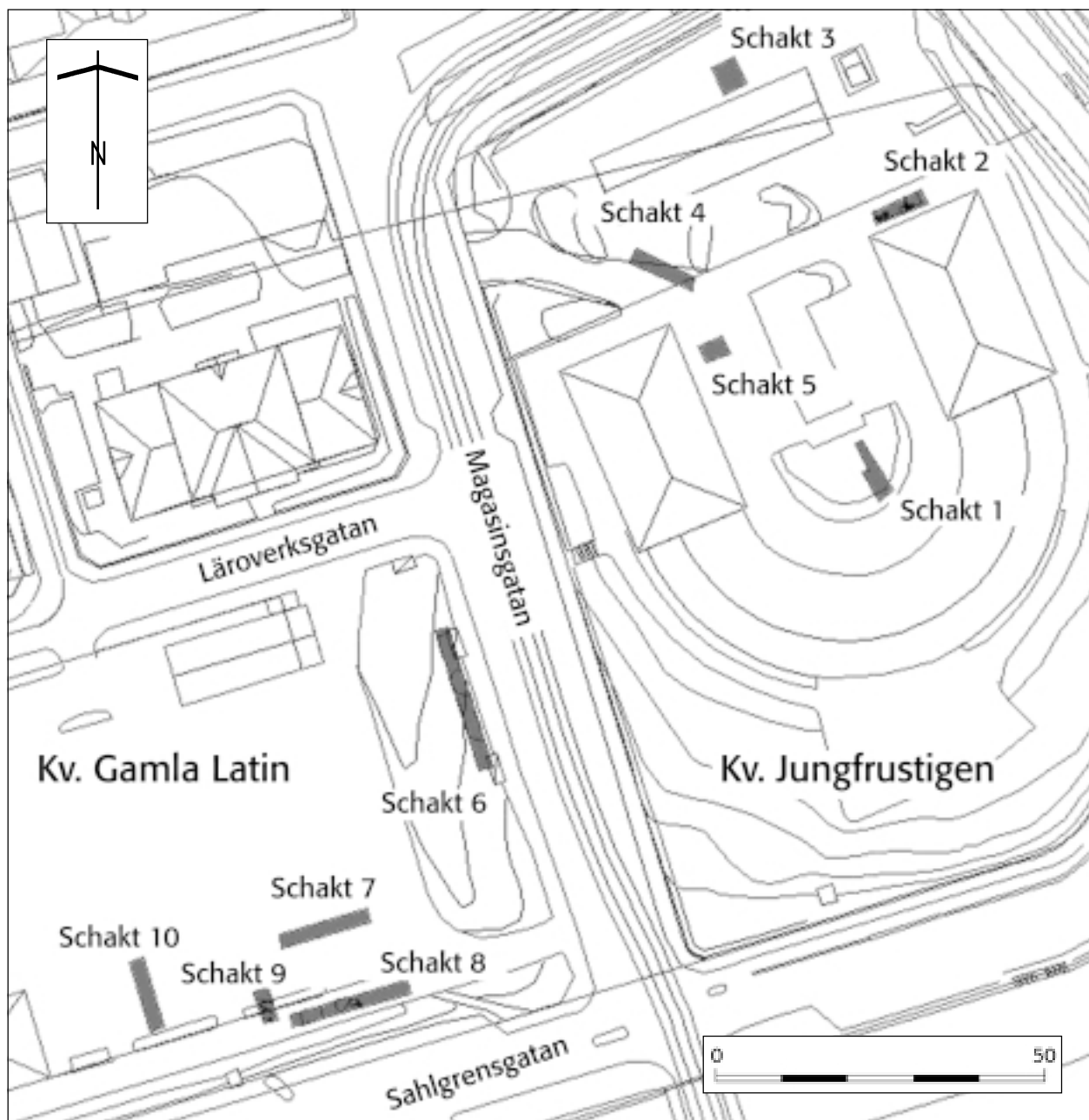

Fig 1. Situationsplan som visar vart de olika förundersökningsschakten var belägna inom de berörda kvarteren. Schakt 1-5 i kvarteret Jungfrustigen och schakt 6-10 i kvarteret Gamla Latin.

Inledning

Med anledning av planerad nybyggnation i kvarteren Gamla Latin och Jungfrustigen i Göteborg utförde Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar UV Väst, en förundersökning i det aktuella området.

Undersökningen genomfördes den 18–29 oktober 1999. Innan de egentliga markingreppen utfördes avsågs området med hjälp av markradar. Uppdragsgivare var Kulturfastigheter i Göteborg AB.

Syfte

Uppdraget syftade till att lokalisera de rester som finns av Göteborgs befästningar i det område som är aktuellt för nybebyggelse. Dessa delar av befästningarna är kända som bastionen Carolus Dux och ravelinen Prinsessan Hedwig. Om görligt skulle också befästningsverkets bevarandestatus bedömas.

Historik

Göteborg fick sina första stadsprivilegier 1619. Staden var redan från början en utpräglad handels- och försvarsstad. Syftet med anläggandet var att främja handeln mot väst och att ge platsen ett gott försvar mot eventuella angripare. Redan tidigt i planeringsarbetet aktualiserades frågan om Göteborgs försvar. 1624 antogs en första plan. Utbyggandet av försvarsverket med vallar, vallgravar och murverk gick dock långsamt och pågick under flera perioder med nya förslag och förändringar. Göteborg ingick i en större plan för Sveriges försvar i väster. I Göta älvs mynning låg Älvsborgs fästning. Dit men inte längre kunde djupgående handels- och örlogsfartyg segla in. Vattendjupet längre upp i älven tillät endast mindre fartyg att nå staden. Mot fientligt angrepp från landsidan fick staden skydd av befästningar vid Gullberg och på Ryssäsen.

Under en första etapp utgjordes Göteborgs befästningsverk av en 2–3 meter hög jordvall med bastioner efter holländskt mönster. Bastionerna bestod av ler- och jordmassor som främst mot älvsidan var förstärkta med trä- och stenkonstruktioner. Utanför vallen fanns en vallgrav.

Upprepade krigshot under 1600-talet medförde att konstruktionsarbetena intensifierades. Man tog nu intryck av fransk befästningskonst, stadsvallarna höjdes, vallgravarna fördjupades och man började anlägga raveliner. Vidare anlades Nya Älvsborgs fästning 1660 vid älvmyningen och den gamla vid Klippan revs 1661.

Sin slutliga form fick stadens befästningar genom Erik Dahlbergs ombyggnadsplaner från 1684. Även Dahlberg utgick från franska förebilder men såg till att anpassa dessa till svenska terrängförhållanden. Från den tiden framträder ett system med bastioner längs en zickzack-formad vallgrav. De äldre jordvallarna ersattes med murar av sten. Murverket uppfördes av stora stenblock sammanfogade med kalkbruk och mindre stenar inpassade för att få plasticitet i murarna. Murarnas höjd skulle vara sju meter. Bastionerna utvidgades och istället för de tidigare raka flankerna fick de nu istället insvängda. Bastionerna försågs med kasematter (bombsäkra rum) innanför de insvängda flankerna. I kasematterna var kanoner uppställda. I bastionernas spetsar byggdes kontraminlogement varifrån man kunde försvara sig mot minor och gra-

nateld. Till dessa logement ledde gångar från ett torn som låg på bastionens plan kallat högverk. För att förstärka befästningens imponerande karaktär namngavs de olika bastionerna och ravelinerna med ståtliga namn ur det svenska kungahuset. Utanför stadsmuren byggdes också skansarna Kronan 1687–97 respektive Västgöta Lejon 1687–89.

Göteborg var vid stormaktstidens slut en välbefäst stad. Denna välbyggda fästning kom dock aldrig att angripas, de höga murarna besköts aldrig och de noga beräknade skottvinklarna längs vallgraven behövde aldrig prövas i strid.

Efter att de dansknorska gränslandskapen Halland och Bohuslän blivit svenska blev behovet för fästningen Göteborg allt mindre. Under 1700-talet fick försvarsanläggningarna så sakteliga förfalla. Avbildningar från 1700-talets slut visar att delar av fästningen användes som kålgårdar. 1806 kom så slutligen ett kungligt beslut på att riva befästningsverket.

Genomförande

Sammanlagt grävdes 10 schakt, fem i vardera kvarteret (fig. 1). Samtliga schakt grävdes med maskin. I görligaste mån togs hänsyn till den befintliga stratigrafin, där så behövdes användes skårslev eller skyffel. Eftersom schakten dock blev uppemot fyra meter djupa, var det av säkerhetsskäl inte rådligt att vistas i dem längre stunder. Alla inmätningar gjordes först analogt där konstruktionerna mättes in i förhållande till respektive schakts gränser. Nivåavvägningar gjordes i förhållande till Göteborg kommuns lokala höjdsystem som ligger 10,14 meter över RH 00. Avslutningsvis mättes schakten in digitalt. Mätresultaten fördes över i ett geografiskt informationssystem där programvaran Arc View GIS utnyttjats. De analoga planritningarna överfördes genom digitalisering.

Lokaliseringen av schakten baserades på översiktliga studier av befintligt kartmaterial från tiden för befästningarnas uppförande, liksom på resultaten av markradarundersökningen som företogs innan utgrävningen. Således placerades schakt 1–5 på platsen för högverket och med syfte att lägesbestämma detta. I schakt 6 förväntades en del av bastionsmuren vara belägen. Schakt 8–10 grävdes för att lokalisera en del av ravelinmuren. Vid läget för schakt 7 hade markradarundersökningen givit ett tydligt utslag som ansågs nödvändig att undersöka eftersom denna yta enligt det äldre kartmaterialet egentligen inte borde innehålla några murrester.

Grävandet försvårades delvis på grund av bristande kännedom om var el-, vatten- avlopp och gasledningar fanns belägna. Dessutom nyttjades de aktuella undersökningsytorna till parkeringsplatser vilket i viss mån begränsade möjligheterna till improvisation i fältsituationen.

Schakt 1

Schaktet var 8 meter långt och 3 meter brett. Under ett myllalager framkom ett påfört fyllnadslager som innehöll grus, mylla och lera liksom fynd av glas, tegel, fajanser, yngre rödgods och ben. Under detta fanns lera. Sedan framkom ytterligare ett fyndförande lager av samma typ som det ovan. Fyndmaterialet kunde dateras till 1600- och 1700-tal och var helt rent från senare tiders fynd. Under de fyndförande lagren påträffades ytterligare lerlager med en mäktighet på nästan tre meter. Därunder påträffades en markyta med förmultnade växtdelar som antydde att området en gång varit vattensjukt.

Fig 2.
Bilden visar den södra profil-
väggen i schakt 1. Mitt i profilen
syns den lervall som påträffades,
ovanpå leran fanns ett humus-
skikt som tolkades som rester av
den grässvål som en gång täckt
vallen. Lervallens ovansida har
markerats med en vit linje.
Foto: Kenneth Svensson.

Den ursprungliga markytan låg på en nivå av +13,10 m. Det var tydligt att det ena lerlagret bildade en vallkonstruktion (fig. 2) som växte till åt öster. Ovanpå lervallen fanns ett humus-skikt som antydde att vallen varit täckt av grästorvor.

Schakt 2

Detta schakt var 7 meter långt och 2 meter brett (fig. 3–4). Det togs upp invid gaveln till Sociala husets östra flygel. Under fyllnadsmassor bestående av tegel och kalkbruk och med fynd av glas och kritpipor på träffades lerlager med tegelflis. Detta lerlager täckte ett bevarat murverk vars överdel låg 1,8 meter under markytan. Muren sträckte sig halvvägs ut i schaktet och hade en synlig bredd på 4,5 meter. I murens mittparti fanns ett hålrum som var 1,6 meter brett och fyllt med lera. Murens bevarade och synliga höjd uppgick till 0,6 meter. Under muren framkom en stock och andra, fragmentariska trärester.

Fig 3.
Plan över schakt 2. Här framkom murrester av det högverk som varit beläget på platsen.

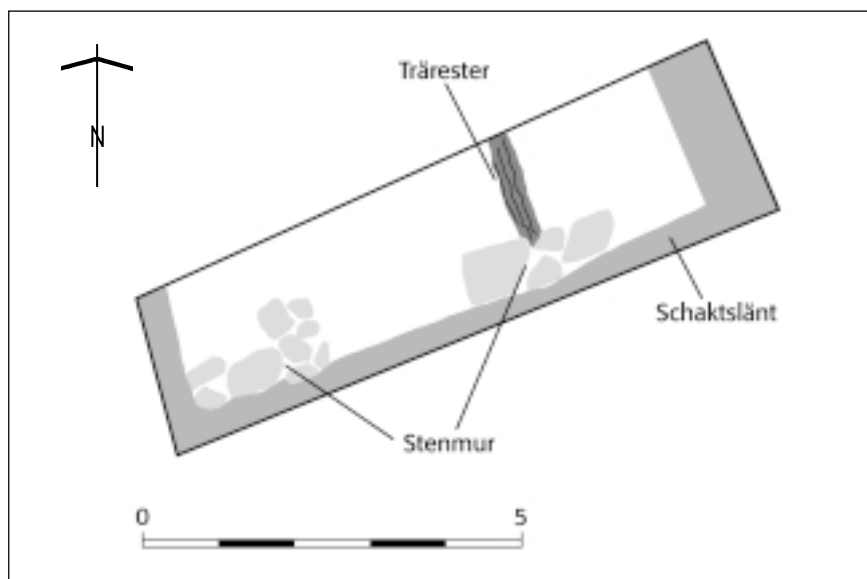

Fig 4.
Bilden visar schakt 2 och är tagen från väster. Här syns schaktet som det framträdde vid undersökningstillfället, med en äldre avloppsledning som löpte längs med dess mittersta parti och försvårade framtagningen av murresterna. I schaktets västra del, invid den sten som syns i bildens nedre högra hörn framkom dessutom en gasledning. I schaktets botten syns de stenar som ingick i det bevarade murpartiet.
Foto: Kenneth Svensson.

Schakt 3

I kvarterets norra del togs ett cirka 4x4 meter stort schakt upp med syfte att kontrollera om det förekom avsatta kulturlager inom högverksområdet. Här påträffades påförd lera med en mäktighet av två meter. Under denna fanns den ursprungliga markytan på en nivå av +13,90 m. Ovanpå leran fanns ett 0,4 meter tjockt lager med lerblandad humus som hade en armering av 8–15 cm tjocka grenar (fig. 5).

Schakt 4

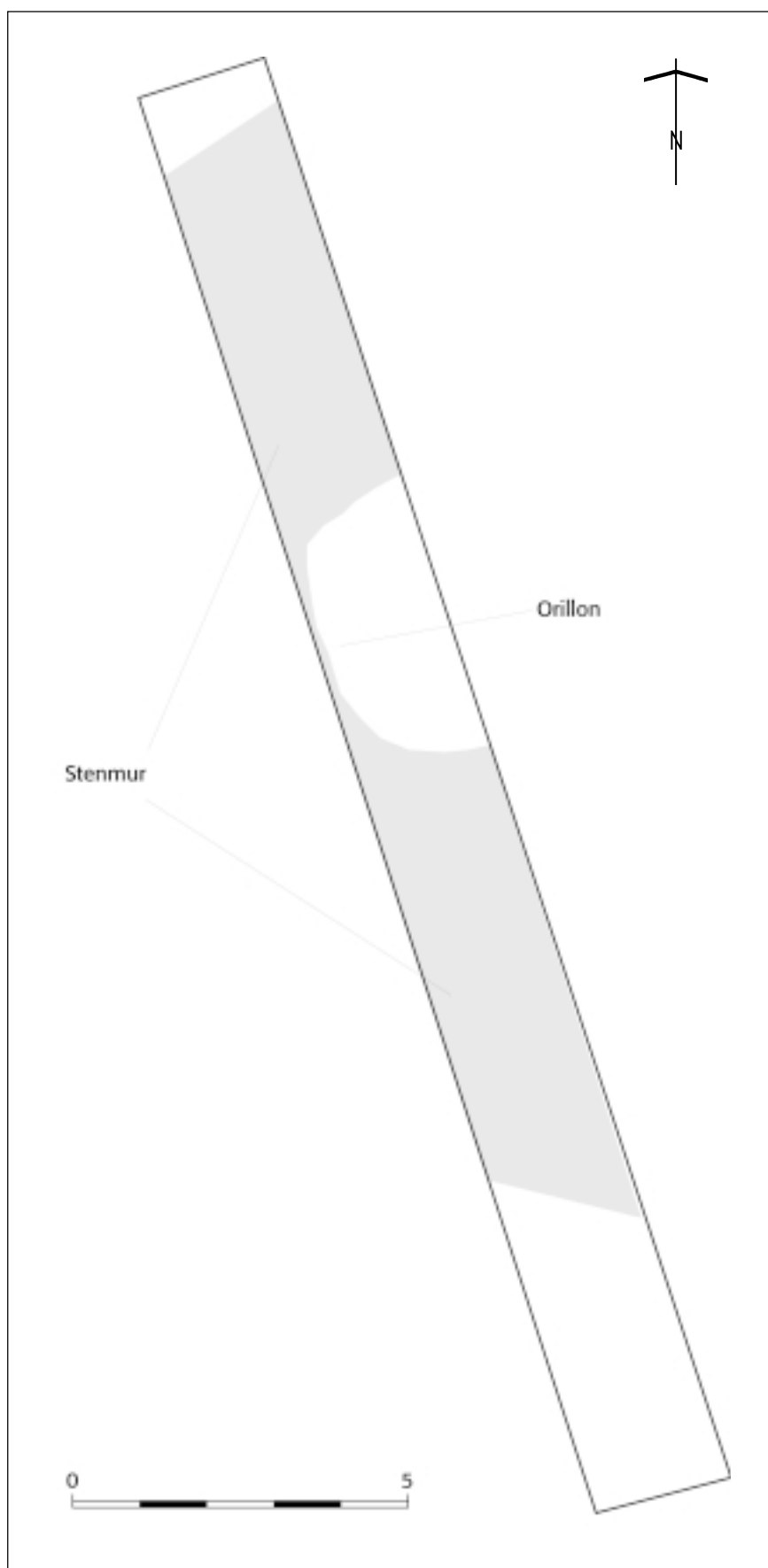
Schaktet som var 9 meter långt och 2 meter brett togs upp för att konstatera eventuell förekomst av murar från högverket. Några sådana påträffades emellertid inte. Liksom i schakt 3 påträffades här ett två meter tjockt lerlager som påförts den ursprungliga markytan (+14,10 m). Även här var leran täckt med lerblandad humus och grenar.

Fig 5.

*Bilden visar schakt 3 och är tagen från sydost. På bilden syns ett lerblandat humuslager som var armerat med grenar.
Foto: Kenneth Svensson.*

Fig 6.
Plan över schakt 6. I detta schakt påträffades de rester av bastionsmuren där den övergår i en inböjd flank som med en fransk fackterm benämns orillon.

Schakt 5

Liksom i föregående fall togs detta schakt upp för att kontrollera om det fanns bevarade murrester. Schaktet var cirka 4×4 meter stort. Inte heller här påträffades några murrester. Liksom i övriga schakt fanns här påförd lera ovanpå den ursprungliga markytan (+ 13,90 m). Lerans mäktighet uppgick till 2,2 meter.

Schakt 6

Schaktet var 22 meter långt och två meter brett. Syftet med detta schakt var att lokalisera bastionsmurens läge. Denna påträffades cirka en meter under markytan. Muren var uppförd av meterstora stenblock med kalkbruk och mindre stenar emellan (fig. 6–7). Den synligt bevarade höjden uppgick till 2–3 skift. Sannolikt finns muren här bevarad till cirka tre meters höjd.

Fig 7.

Bilden är tagen från söder och visar resterna av det påträffade murverket i schakt 6. Mätstången som ligger på muren är fyra meter lång. Ytligt i schaktet framkom en mängd elkablar.

Foto: Kenneth Svensson.

Schakt 7

Detta schakt togs upp på grund av att markradarundersökningen givit kraftiga utslag som indikerade förekomst av stenblock (mur). Det visade sig snart att det på denna plats funnits en sentida byggnad med källare (fig. 8).

Fig 8.

Bilden visar de rester av en källarmur som påträffades i schakt 7. Byggnaden som stått på platsen var sannolikt uppförd under sent 1800-tal. Anledningen till att detta schakt togs upp var att georadarundersökningen givit ett kraftigt utslag på denna plats.

Foto: Kenneth Svensson.

Schakt 8

Här togs ett 17 meter långt och 2 meter brett schakt upp för att lokalisera rester av murverket till en ravelin. Cirka 2,5 meter under markytan, under lager av påförd lera och lerblandad humus med tegelflis, påträffades murresterna. Dessa utgjordes av 0,3–0,6 meter stora stenar med kalkbruk. Enstaka stenar var meterstora block (fig. 9).

Schakt 9

Detta schakt togs upp i syfte att fastställa ravelinmurens sträckning. Schaktet var 4,5×2,5 meter stort.

Knappt två meter under markytan framkom en pårad med NV–SÖ:lig sträckning. Söder om denna fanns ett kalkbrukslager som låg direkt ovanpå stockar med samma utsträckning som påraden. Norr om påraden och med samma sträckning fanns bevarade murrester. Muren var uppförd av meterstora stenar med kalkbruk. Muren fanns synbart bevarad i tre skift, eller cirka 1,5 meters höjd (fig. 10).

Schakt 10

Ytterligare ett schakt som togs upp för att bättre kunna utreda ravelinmurens utsträckning. Detta var 10 meter långt och 2 meter brett. Det kan konstateras att muren inte påträffades i detta schakt. Däremot fanns i schaktets södra del, under ett lager av fyllnadsmassor, en vall av påförd lera cirka 1,2 meter under markytan (fig. 11).

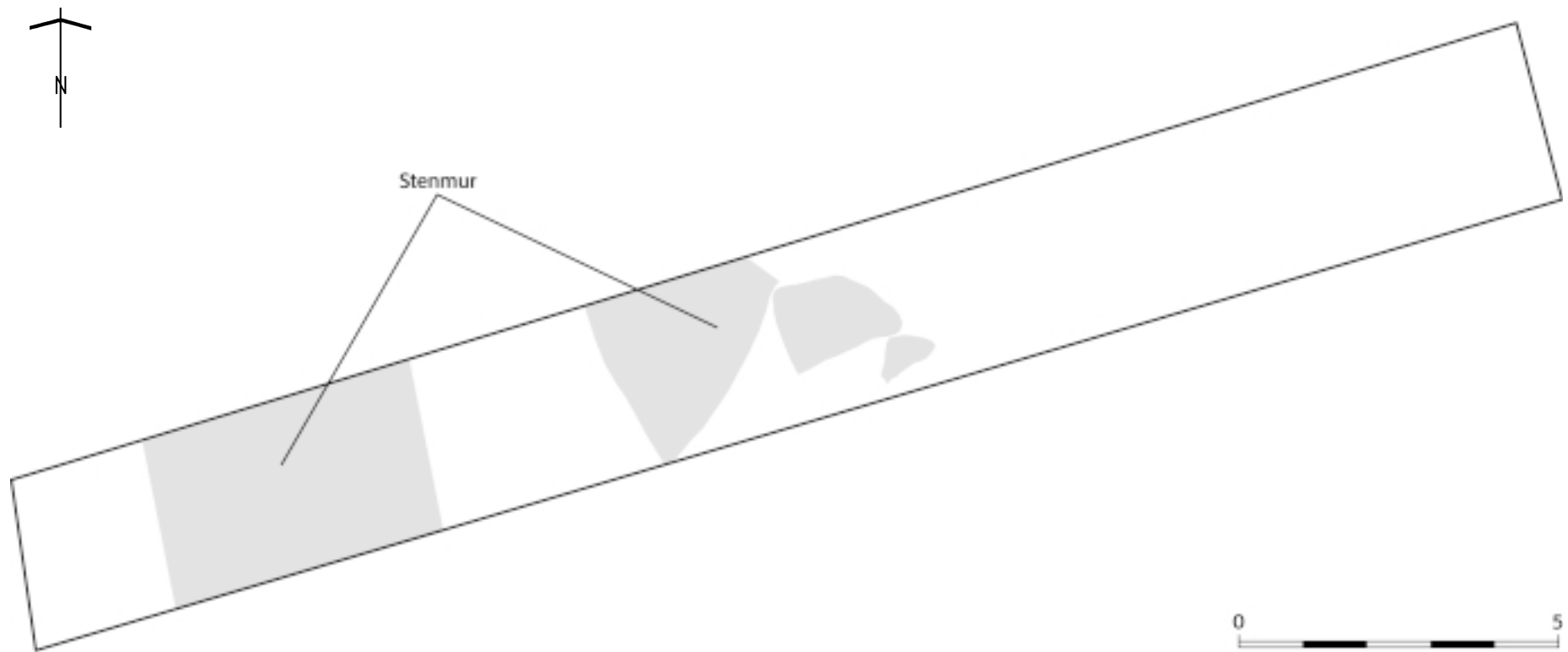

Fig 9. Plan över schakt 8. Här påträffades murlämningar efter ravelinen Prinsessan Hedwig.

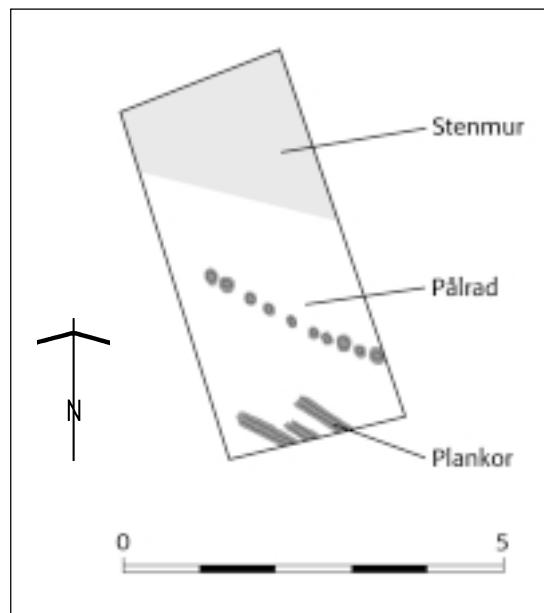
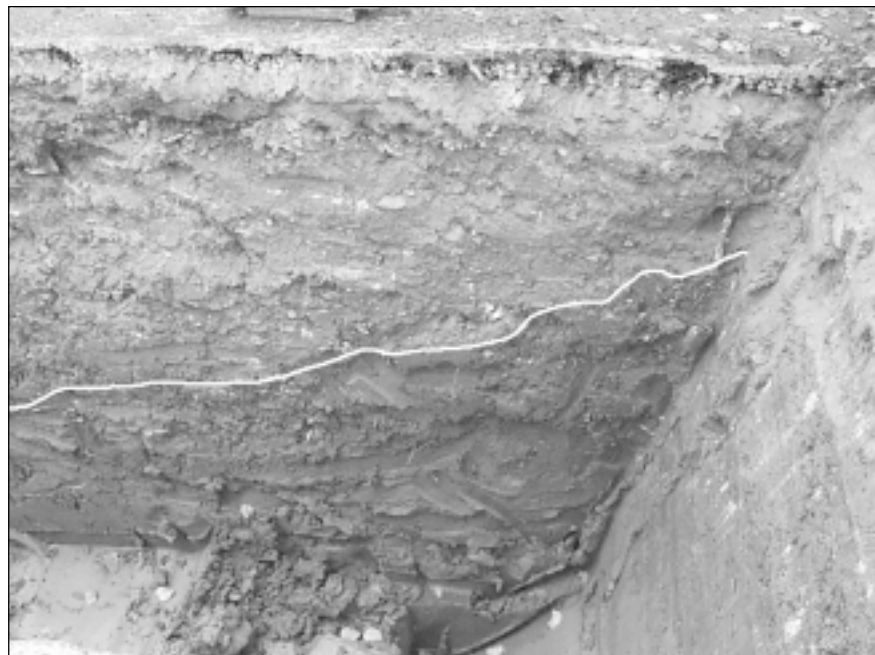

Fig 10.
 Plan över schakt 9. Även i detta schakt framkom murrester efter ravelinen Prinsessan Hedwig. I schaktets norra del i form av en kraftig stenmur och söder om denna mur i form av en pålråd och plankor som utgjort en del av dess grundläggning.

Fig 11.
 Bilden är tagen från öster och visar det sydligaste partiet av schakt 10. Här syns en vall av påförd lera. Vallen har markerats med en vit linje.
 Foto: Kenneth Svensson.

Resultat

Förundersökningen visar att hela den kulle som i dag utgör kvarteret Jungfrustigen är uppbyggd av lera som påförts till en mäktighet av upp till fyra meter. Denna konstruktion utgör fundamentet till det högverk som en gång legat här. För att stabilisera ytan har man täckt leran med grenar och kvistar och sedan lagt på en grässvål.

På denna konstruerade kulle har sedan själva *högverket* anlagts.

Vad gäller högverket finns vissa problem, man kan nämligen konstatera att det råder en diskrepans mellan karta och verklighet. De försök till kartöverlägg som gjorts utifrån 16-/1700-tals kartorna och dagens kartmaterial stämmer dåligt med de arkeologiska resultaten. Inledningsvis borde vi utifrån

sådana kartöverlägg ha påträffat ett murverk i schakt 1 men så var inte fallet. I schakt 2 framkom ett parti av murverket som i utgrävningsskedet tolkades som en del av högverkets gavel. Ett försök i efterhand att passa in 1795 års karta i förhållande till dagens verklighet antyder att denna mursträckning trots allt kan fortsätta cirka 10 meter norr ut. Enligt kartorna borde murar ha hittats även i schakten 4 och 5, men så var inte fallet. Sannolikt finns därför murarna under den befintliga byggnaden (Sociala huset).

Denna osäkerhet beror delvis på att det var svårt att, med hänsyn till befintliga ledningsdragningar och med hänsyn till att störa den verksamhet som bedrevs i fastigheten så lite som möjligt, lägga utgrävningsschakten var som helst i området.

De minimala ytor som kunde undersökas gör det också svårt att tolka om det är så att de lämningar vi påträffat representerar olika om- och tillbyggnadsfaser av högverket. Exempelvis kan den lervall som påträffades i schakt 1 vara en rest av 1620-talets befästning, lika väl som den kan vara en vall på insidan av det sena 1600-talets stenmur.

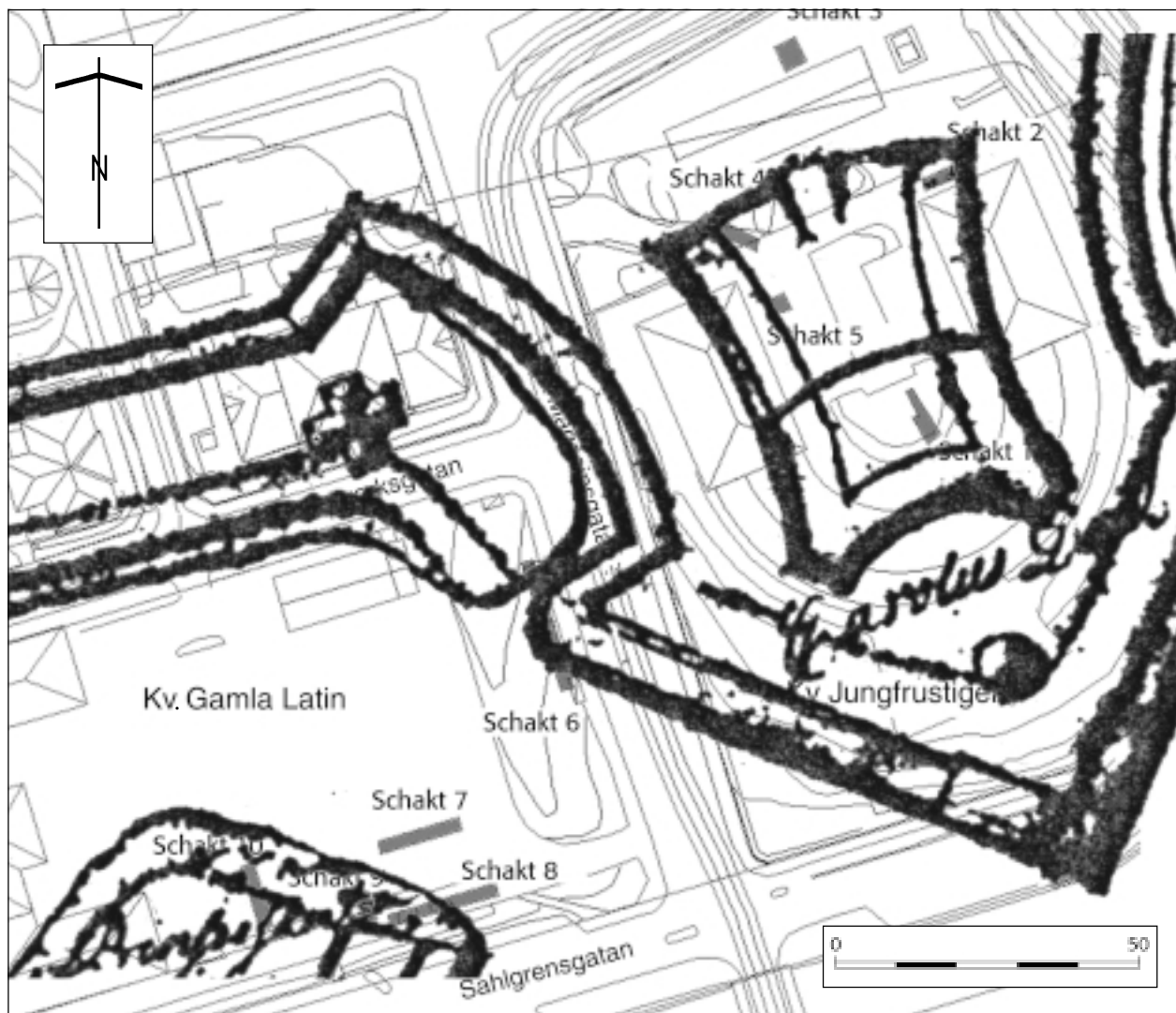

Fig 12. Situationsplan med de grävda schakten och 1795 års karta inkopierad.

Diskrepansen mellan kartorna och dagens arkeologiska resultat kan också var ett utslag av skillnaden mellan vision och verklighet. Det kan alltså vara så att kartorna representerar en intension eller vision från dåtidens planerare som aldrig kom att fullbordas eller kom att ta sig andra uttryck vid färdigställandet.

I kvarteret Gamla Latin är förhållandena mindre problematiska, här kan vi klart säga vilka delar som innehåller rester av murverk och vilka som inte gör det. Sålunda finns i schakt 6 rester av *bastionsmuren*, det rör sig om det parti på muren där bastionen övergår i en inböjd flank, som med en fransk fackterm benämns orillon. Dessa lämningar sträcker sig sedan uppskattningsvis ytterligare 10 meter väster ut. I kvarterets södra del påträffades rester av den *ravelin* som legat ute i vallgraven, murrester framkom i schakt 8 och 9. I schakt 10 framkom inga murrester men väl en vall av lera. Troligen har ravelinen haft en fortsatt sträckning in mot den gamla skolbyggnadens södra flygel. I denna byggnadsdel finns tydliga sättningsskador som indikerar var gränsen mellan ett instabilt (gammal vallgrav) och ett stabilt underlag (gamla murrester) går.

Även i detta område finns en viss diskrepans mellan karta och verklighet. Det går inte att exakt lokalisera de arkeologiska lämningarna på befintligt kartmaterial. Även här har ett flertal olika ombyggnader ägt rum och det är svårt att knyta de påträffade lämningarna till en specifik kartgeneration. Bäst överensstämmelse finns dock med *1795 års karta* (se rapportens framsida). Därför redovisas i denna rapport de grävda schakten med ett överlägg från denna karta (fig. 12).

Det bör påpekas att förundersökningen i detta skede inte har berört den del av fornlämningen som utgörs av själva vallgraven mellan bastion och ravelin.

Vad gäller den markradarundersökning som utfördes innan förundersökningen kan man konstatera att det var med yttersta tvekan som dess resultat överensstämde med de arkeologiska observationerna på plats. Detta kan möjligen bero på de lerlager som påförts och att dessa genom sin densitet kommit att ge utslag som kunnat tolkas som murrester. En annan möjlighet är att de markförhållanden som rådde vid tillfället för markradarundersökningen inverkat menligt på dess resultat. Det hade regnat och marken innehöll stora mängder fukt.

Referenser

- Bertil Andersson, 1989, Äventyret Göteborg. I: Mats Sjölin (red.), *Lejonet och Kronan. Stormaktstidens Göteborg*. Göteborg.
- Valdemar Ljungberg, 1924, Göteborgs befästningar och garnison. *Göteborgs Jubileumspublikationer VIII*. Göteborg.
- Göte Nilsson Schönborg, 1989, Göteborgs befästningar. I: Mats Sjölin (red.), *Lejonet och Kronan. Stormaktstidens Göteborg*. Göteborg.

Administrativa uppgifter

Riksantikvarieämbetets dnr: 422-4514-199.

Länsstyrelsens dnr: 220-27467-99.

Projektnummer: 1320208.

Undersökningstid: 18–29 oktober 1999.

Projektgrupp: Kenneth Svensson, Göte Nilsson Schönborg.

Läge: Ekonomiska kartan, blad 7B 0e, x 64039 y 12710.

Höjdsystem: lokalt (10,14 meter över RH 00).

*Dokumentationshandlingar som förvaras i Antikvarisk-
topografiska arkivet (ATA), RAÄ, Stockholm: planer.*

Fynd: inga.

Figurförteckning

<i>Fig 1. Situationsplan som visar vart de olika förundersökningsschakten var belägna inom de berörda kvarteren. Schakt 1–5 i kvarteret Jungfrustigen och schakt 6–10 i kvarteret Gamla Latin.</i>	6
<i>Fig 2. Bilden visar den södra profilväggen i schakt 1. Mitt i profilen syns den lervall som påträffades, ovanpå leran fanns ett humusskikt som tolkades som rester av den grässvål som en gång täckt vallen. Lervallens ovansida har markerats med en vit linje. Foto: Kenneth Svensson.</i>	9
<i>Fig 3. Plan över schakt 2. Här framkom murrester av det högverk som varit beläget på platsen.</i>	10
<i>Fig 4. Bilden visar schakt 2 och är tagen från väster. Här syns schaktet som det framträdde vid undersökningstillfället, med en äldre avloppsledning som löpte längs med dess mittersta parti och försvarade framtagningen av murresterna. I schaktets västra del, invid den sten som syns i bildens nedre högra hörn framkom dessutom en gasledning. I schaktets botten syns de stenar som ingick i det bevarade murpartiet. Foto: Kenneth Svensson.</i>	10
<i>Fig 5. Bilden visar schakt 3 och är tagen från sydost. På bilden syns ett lerblandat humuslager som var armerat med grenar. Foto: Kenneth Svensson. ...</i>	11
<i>Fig 6. Plan över schakt 6. I detta schakt påträffades de rester av bastionsmuren där den övergår i en inböjd flank som med en fransk fackterm benämns orillon.</i>	12
<i>Fig 7. Bilden är tagen från söder och visar resterna av det påträffade murverket i schakt 6. Mätstången som ligger på muren är fyra meter lång. Ytligt i schaktet framkom en mängd elkablar. Foto: Kenneth Svensson.</i>	13
<i>Fig 8. Bilden visar de rester av en källarmur som påträffades i schakt 7. Byggnaden som stått på platsen var sannolikt uppförd under sent 1800-tal. Anledningen till att detta schakt togs upp var att georadarundersökningen givit ett kraftigt utslag på denna plats. Foto: Kenneth Svensson.</i>	14
<i>Fig 9. Plan över schakt 8. Här påträffades murlämningar efter ravelinen Prinsessan Hedwig.</i>	15
<i>Fig 10. Plan över schakt 9. Även i detta schakt framkom murrester efter ravelinen Prinsessan Hedwig. I schaktets norra del i form av en kraftig stenvall och söder om denna mur i form av en pårad och plankor som utgjort en del av dess grundläggning.</i>	16
<i>Fig 11. Bilden är tagen från öster och visar det sydligaste partiet av schakt 10. Här syns en vall av påförd lera. Vallen har markerats med en vit linje. Foto: Kenneth Svensson.</i>	16
<i>Fig 12. Situationsplan med de grävda schakten och 1795 års karta inkopierad.</i>	17

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

ISSN 1404-2029